

TEORIJA I MODELI ALIJENACIJE

ALEKSANDAR TODOROVIĆ

*Prirodno-matematički fakultet
Beograd*

U savremenoj filozofskoj, sociološkoj i psihološkoj literaturi dosta se piše o teoriji alijenacije. U stvari, naučnici različitih profila razvijaju razne teorije, koje na određen način konkretnije osvetljavaju procese alijenacije u društvu. Sva ova teorijska shvatanja mogu se na izvestan način nazvati i teorijskim modelima (paradigmama) koji pomoću određenih indikatora konkretnije osvetljavaju fenomen alijenacije i njegove raznovrsne manifestacije. Takvi teorijski modeli pružaju istraživačima bliža metodološka uputstva za empirijska istraživanja alijenacije. Zbog toga je svrha ovog rada dvostruka:

1. da prikaže različite teorije koje se koriste kao sinonimi da osvetle procese alijenacije; i
2. da analizira empirijsku usmerenost ovih teorija, koje, modelovane, pružaju istraživačima pedesnije metodološke pristupe u istraživanju alijenacije.

Sociološki i psihološki pojmovi alijenacije

Marksistički pristupi u razmatranju alijenacije i dezalijenacije pružaju teorijsko-metodološku osnovu za empirijsko istraživanje ovih fenomena. U razmatranju alijenacije i dezalijenacije kod marksista može se uočiti isticanje kako socioloških procesa tako i psiholoških stanja svesti. Marksove analize ideologije (»lažne svesti«), fetišizma, otuđenja u ekonomskim odnosima koji utiču na otuđenje između ljudi na moralnom planu i dr. dovoljno ilustruju činjenicu da su Marks, Engels, Lenjin i dr. marksisti posmatrali ove fenomene u totalitetu. U savremenoj sociologiji (posebno u empirijskim istraživanjima) mogu se uočiti izvesna razmatranja između *socioloških procesa* i *psiholoških stanja svesti*. Sovjetski filozof Ogurcov (Ogurzov) razmatra koncept alijenacije filozofsko-sociološki. Prema njegovom shvatanju sociološki proces se karakteriše kroz činjenicu da su proizvodna aktivnost individue, njegov rad i rezultati njegove aktivnosti postali nezavisni i čovek se u odnosu prema njima nalazi u stanju podređenosti. Prema ovoj koncepciji, piše J. Israel, buržoaska sociologija se može kritikovati da psihologizira pojam alijenacije,

tj. da stvara od alijenacije psihološku kategoriju. Ako se posmatra Seemanova definicija alijenacije, onda je kritika Ogurzova opravdana. Seeman definiše alijenaciju kao psihološki doživljena stanja od individua. On razlikuje pet takvih stanja, odnosno osećanja. To su: »nemoć«, »besmisao«, »anomija«, »izolovanost« i »alijenacija u pogledu na sebe«. Ovih pet kategorija odnose se na psihološka stanja koje otkriva subjektivno iskustvo. Ona se ne odnose na sociološke procese. Seeman i drugi istraživači koji izabiraju indikatore da bi testirali ovaj pojam potvrđuju činjenicu o koncepciji psihološke alijenacije.¹

V. Milić navodi takode sledeće psihološke odredbe pojma alijenacije. »Tako, na primer, J. P. Klark definiše otuđenje kao »stepen osećanja nemoći nekog čoveka da u određenim prilikama ostvari ulogu za koju smatra da mu s pravom pripada«. J. E. Horton i V. E. Tomson smatraju da otuđenjem treba nazvati onaj oblik nezadovoljstva kad se »neko oseća otuđenim od vladajućih sila ne zato što je periferan u njihovim delatnostima (tj. što u tim delatnostima sam ne učestvuje – V. M.), nego zato što tu nemoć smatra u izvesnom smislu nezakonitom«. Sličnih definicija u kojima se značenje pojma otuđenje na razne načine sužava mogli bismo iz savremene američke sociološke literature navesti vrlo mnogo. Obično je njihova zajednička crta zapostavljanje objektivnih merila za ocenu društvenih prilika u kojima se pojavljuje otuđenje ili neki njegov aspekt. Namesto naučne analize i ocene društvenih prilika dolazi ispitivanje mišljenja ljudi o vlastitom položaju u njima. Međutim, otuđenje se ne može izjednačiti sa svešću o otuđenju, pošto iz raznih razloga, među koje spadaju naročito različite kompenzacije za otuđenje i vladajući ideološki uticaji, objektivno otuđeni ljudi ne moraju uopšte biti toga svesni, ili mogu nalaziti najrazličitija opravdanja za svoje otuđenje. To ne znači da ispitivanje subjektivne strane otuđenja nije teorijski važno za sociologiju, i to ne samo radi ispitivanja svesti o otuđenju, već možda još više radi proučavanja otuđene svesti. Ali samo na podacima o subjektivnom odnosu prema određenim društvenim prilikama ne može se zasnivati sociološko proučavanje otuđenja. Za to je, pored objektivnih podataka o društvenim prilikama, neophodno i određeno shvatanje temeljnih struktura ljudske prirode i čovekovih aktualnih mogućnosti.«²

Kako razrešiti dilemu između socioloških procesa alijenacije i psiholoških stanja alijenacije? J. Israel smatra da na *sociološkom planu* može da se preduzme jedna deskripcija i analiza socio-ekonomskih procesa koji vrše akcije na individuu i na njenu društvenu ulogu. Važno je takođe da se izučavaju socijalna struktura, odnosi u koje ulazi individua kroz rad sa drugim ljudima i objekti koji ga okružuju. Na *psihološkom planu* mogu da se opišu i da se analiziraju psihološka doživljavanja koja potiču od individualne percepcije njegovih vlastitih uslova u društvu koje karakterišu sociološki procesi alijenacije. U prvom slučaju, mi izučavamo procese koji alijeniraju, u drugom stanja alijenacije.³ U stvari, alijenaciju kao svojevrsan socijalni fenomen treba posmatrati celovito. Međutim, shvatanje alijenacije u totalitetu nije uvek prisutno kod raznih teoretičara. Zbog toga se uzimaju pojedine njene dimenzije i na taj način razvijaju i odgovarajuće jednostrane teorije.

¹ Joachim Israel, *L'alienation de Marx à la sociologie contemporaine*, Éditions Anthropos, Paris, 1972, p. 18.

² Vojin Milić, *Ideja otuđenja u savremenoj sociologiji, Humanizam i socijalizam*, druga knjiga, Naprijed, 1963, str. 130–131.

³ J. Israel, *ibid.*, p. 19.

Teorija frustracije i alijenacije

Dvostruko značenje pojma alijenacije dovodi do konfuzije u raznim tekstovima, jer je njegova referenca u isti mah i na sociološke procese i na psihološka stanja. Međutim, dešava se često da sociološki ili psihološki pojmovi nisu istoimeni. Za primer može da posluži pojam kao što je »frustracija«, koji se često susreće. Mi imamo posla sa istim fenomenom. On se odnosi u isti mah na procese koji čine smetnje zadovoljstvu i na stanje mišljenja koje je posledica odsutnosti zadovoljstva. Teorija frustracije je razvijena na području psihologije. Frustrirane osobe su alijenirane osobe. Frustriranost je uzrok agresivnosti i raznih drugih devijantnih ponašanja ličnosti. Međutim, Klinberg smatra da agresivnost i kriminalitet ne proističu samo iz frustracije. On ukazuje i na ekonomski činilac koji igra značajnu ulogu u vezi s pojavom određenih oblika kriminaliteta.⁴

Šta su frustracije? Krech i Crutchfield kažu da kada je napredovanje ka cilju blokirano i kada napetost ne može da se razreši, tada kažemo da postoji *frustracija*.⁵

Ako određena sredina (društvene grupe) sprečava i osujećuje zadovoljavanje motiva kod ličnosti tada se ovakvo stanje naziva frustracionom situacijom. U stvari, ličnost se lišava mogućnosti zadovoljavanja svojih potreba. To je stanje otuđenosti. Takva situacija izaziva razna psihološka stanja kod ličnosti (potištenost, neurotične smetnje ponašanja).

Jedan od neadekvatnih načina reagovanja u pogledu realizovanja određenog cilja jeste agresija. Napetosti koje su akumulirane a proizilaze iz duge frustracije često se izražavaju kroz agresivne akte koji, izgleda, bar momentalno rasterećuju stanje frustracije. Ova agresivnost može da poprimi različite oblike. To su: osetljivosti i akti ljutine i jarosti, fizičko nasilje prema predmetima ili ličnostima, verbalni napadi, potkazivanje ili klevete ili često imaginarna agresivna ponašanja.

Predmeti ovih raznih agresija nisu nužno u logičkom odnosu sa situacijom koja proizvodi frustraciju. Oni mogu čak da nemaju nijednu relaciju sa pokretačem frustracije.⁶

Neke ličnosti lakše podnose frustracije dok druge teže. Deca koja su lišena roditeljske ljubavi, nemaju drugove i prijatelje, odnosno nisu u realnom životu integrisana jesu, u stvari, socijalno frustrirana. Zbog toga se alijenacija kod ove vrste dece ispoljava na različite načine. Novija istraživanja koja su realizovana značajna su za izučavanje ove problematike. Schram i saradnici su pokazali da dete koje je više orijentisano ka sebi, a manje ka drugovima ili roditeljima, snažno je orijentisano za korišćenje medija koji su više okrenuti ka »imaginaciji« a slabije ka medijima koji su »orijentisani ka stvarnosti«. Konflikt između roditelja i dece je takođe važan. To je slučaj kada su aspiracije roditelja više nego kod deteta. Tada dete više traži radio, televiziju, bioskop i slabe časopise i knjige. Isto tako, ukoliko je adolescent više izložen masovnim medijima, on je manje saglasan sa svojim drugovima u razredu za određene vrednosti. On se više oseća »odbačen« ukoliko je više pod uticajem »rok en rola«.

⁴ O. Klineberg, *Psychologie sociale*, II, Presses Universitaires de France, 1959, p. 407.

⁵ David Krech, Richard S. Crutchfield, *Théorie et problèmes de psychologie Sociale*, Presses Universitaires de France, Paris, 1952, p. 66.

⁶ D. Krech, R. S. Crutchfield, *ibid.*, p. 73.

Sva navedena istraživanja pokazuju da je alijenacija kao nezadovoljstvo povezana sa pojačanim izlaganjem dejstvu posebnih medija ili izvesnim sadržajima medija.

Teorija frustracije ukazuje kako na objektivne uslove tako i na subjektivna, psihološka stanja jedinke u odnosu na procese alijenacije.

Izučavanje alijenacije kao subjektivnog i objektivnog fenomena

U razmatranju procesa alijenacije neophodno je uzeti u obzir kako objektivne tako i subjektivne činjenice. U Marksa pojam alijenacije obuhvata obe grupe elemenata. To se može reći i za pojam frustracije. J. Israel smatra da se na empirijskom planu alijenacija može posmatrati kao subjektivni i objektivni fenomen. Ako se alijenacija izučava kao subjektivni fenomen to znači da se izučavaju subjektivno iskustvo i verbalizacija ovih iskustava. Alijenacija kao objektivni fenomen može da se izučava na dva načina. Istraživač koji ima sociološko ili psihološko obrazovanje može da posmatra subjektivno iskustvo objektivno. Posmatrač može da izučava objektivno ponašanje posmatranog i da pokaže pojavu fenomena koji se označava terminom »alijenacija«. Za razliku od subjektivnih stanja, na ovakav način posmatrane činjenice o fenomenima nezavisne su od verbalnih informacija koje ispitanik može da da subjektivno o svome iskustvu. Međutim, mada to ne bi bilo nužno, može da se ima paralelnost između činjenica koje neutralni posmatrač može da opiše iz ličnog doživljaja individue. Ovaj problem je važan zbog toga što jedna ličnost može da bude alijenirana a da nije svesna alijenacije.

Alijenacija kao objektivni fenomen može da se odnosi na izvesne društvene uslove. U ovom slučaju je objektivni fenomen sociološka a ne više psihološka varijabla. U tom smislu može da se govori o alijenaciji kao »objektivnom« fenomenu i da se definiše pomoću termina društvenih procesa.

J. Israel ističe da se dosta često u sociološkoj literaturi emirijske orijentacije određuje termin alijenacija za subjektivno stanje, dok se termin »anomija« u Dirkegovom smislu, i razvijen od Mertona, rezerviše za uslove ili objektivne društvene procese.⁷

Na osnovu elementarnih razmatranja teorijskih i empirijskih značenja alijenacije i empirijskih pristupa istraživanju ovog fenomena pristupićemo nešto detaljnije analizi fenomena alijenacije koji je aktualan u savremenoj sociološkoj, filozofskoj i psihološkoj literaturi.

Anomija i alijenacija

(a) Dirkeovo shvatanje anomalije i Marksovo shvatanje alijenacije

Današnji teoretičari (filozofi, sociolozi i dr.) obraćaju dosta pažnje raznim savremenim teorijama koje na određen način izražavaju pojam alijenacije. Tako

⁷ J. Israel, *ibid.*, p. 20.

S. Lukes diskutuje o sličnostima i razlikama koje postoje između Marksovog shvatanja alijenacije i Dirkemovog shvatanja anomije. S. Lukes piše da su Marks i Dirkem bili veoma kritični prema industrijskom društvu devetnaestog veka u Evropi. Različitost njihovih shvatanja ogleda se kroz pojmove alijenacije i anomije koji su činili integralne delove njihovih teorija. Oba pojma su bila obrađena u njihovim najranijim spisima.⁸ Alijenacija i anomija su istovetne po tome što su oba pojma socio-psihološka. Oni uključuju hipoteze o specifičnim relacijama između društvenih uslova i individualnih psiholoških stanja. Teorije se razlikuju u hipotezama a takođe i u shvatanjima ljudske prirode.

Marksova teorija alijenacije izvršila je uticaj kako na Istoku tako i na Zapadu. Njome su se bavili egzistencijalistički filozofi, teolozi, psihijatri i industrijski sociolozi. Dirkemova teorija anomije je takođe bila upotrebljena u američkim naukama. Posebno je sociolog R. Merton razvio teoriju anomije u svome članku »Social Structure and Anomie« publikovanom 1938. godine. Mertonov pojam anomije je poslužio za empirijska istraživanja devijantnih ponašanja. Razni sociolozi, npr. Nettler, Seeman i Scoott, razvili su pod-tipove alijenacije. Oni su teoriju anomije smatrali varijantom teorije alijenacije, dok je Srole smatrao alijenaciju varijantom anomije.⁹

Izvesni američki sociolozi su smatrali alijenaciju kao sinonim za frustraciju.

Marks i Dirkem su polazili od podele rada u vezi sa razmatranjem alijenacije i anomije.

Teorija anomije koja je razvijena od Dirkema i Mertona povezuje se sa društvenim procesima koji determiniraju alijenaciju.

Prema Nisbetu Dirkem je istakao pet ideja koje igraju važnu ulogu u njegovim shvatanjima. Prva je o odnosu između čoveka i društva. Dirkem je prenglasio uticaj društva na čoveka. Marks je takođe isticao dejstvo društvenih procesa, a posebno osnovnih društvenih procesa, proizvodnih procesa. Međutim, čovek je u isto vreme i tvorac tih procesa. Kod Marksa je razvijena dijalektička ideja između čoveka i društva. Nasuprot tome, Dirkem insistira na društvu kao prvom fenomenu. Društvo je totalitet i ono predstavlja nešto više nego zbir njegovih članova.

Druga Dirkemova ideja jeste da čovek ne može da postoji kao nezavisno psihološko biće, već zavisi od društva, njegovih tradicija, moralnih i društvenih pravila. Ako ne postoji društvena grupa sposobna da integriše individuu, da razvije i stabilizuje njegov moral, onda takva grupa treba da bude stvorena. To je rešenje koje daje Dirkem da bi prevazišao stanje koje kvalifikuje kao »anomiju«, tj. nedostatak normi, odsutnost moralnih pravila.¹⁰

Dirkem je u svome delu *O podeli društvenog rada* pisao o stanju pravne i moralne anomije u kojoj se danas nalazi privredni život. Postoji profesionalni moral raznih grupa zanimanja. Međutim, sukob između poslodavaca i radnika, nemilosrdna eksploatacija potrošača, bezobzirna i nelojalna utakmica u industriji i dr. svedoče o sadržaju moralne svesti određenih profesija. »Povrh toga, većina ovih propisa su lišeni svakog pravog obeležja; oni su sankcionisani samo javnim mnjenjem, ne zakonom, a poznato je koliko je javno mnjenje blago i popustljivo prema načinu na koji se te neodređene obaveze ispunjavaju. Postupci koji zaslužuju krajnju osudu

⁸ Steven Lukes, *Alienation and anomie, The Philosophy of Society*, edited by Rodger Beehler and Alan R. Drengson, Methuen, London, 1978, p. 400.

⁹ S. Lukes, *ibid.*, p. 401.

¹⁰ J. Israel, *ibid.*, p. 218.

tako se često opraštaju zbog postignutog uspeha, a granica između onog što je dopušteno i što je zabranjeno, što je pravedno i što nije, nema više ničega čvrstog, te izgleda da je pojedinci mogu skoro proizvoljno pomerati. Jedan tako neodređen i tako nepostojan moral nije u stanju da uspostavi disciplinu. Iz ovog proističe da je cela ta oblast kolektivnog života, velikim delom, ostavljena izvan usmeravajućeg dejstva pravila.«¹¹

To razuzdano stanje u oblasti privrednog života svedoči o postojanju anomije. Nema nikakve sumnje da takva anarhija predstavlja bolesnu pojavu, pošto ide protiv samog cilja svakoga društva, koji se sastoji u tome da iskoreni ili, u najmanju ruku, da ublaži rat među ljudima, podređujući fizički zakon jačeg jednom višem zakonu.¹²

Treća Dirkemova ideja koju ističe Nisbet u vezi sa anomijom jeste nužnost jednog autoriteta koji bi bio sposoban da garantuje prihvatanje moralnih i društvenih normi grupe.

Četvrta ideja se odnosi na ulogu religije u društvu, a *peta* počiva na organskom karakteru društva. Organska ideja se odnosi na društvenu harmoniju ili ravnotežu. Anomija predstavlja društveni poremećaj, nedostatak morala i drugih normi u društvu. Anomija je posledica neravnoteže društvenog sistema. Teorija alijenacije je centrirana na individuu. Društvene snage su moćne i sprečavaju individuu i da se realizuje. Međutim, i teorije koje su centrirane na društvo ističu da moć društvenih normi sprečava alijenaciju. Slabljenje tih normi vodi ka određenom haosu.¹³ Anomija je rezultat društvenih poremećaja. Pojedinci u ovakvim situacijama gube veze sa grupom. To dalje uslovljava oblike otuđenja.

(b) Razlike između Dirkemovog i Mertonovog shvatanja anomije

R. K. Merton je teoriju anomije najreljefnije izrazio u radu »Socijalna struktura i anomija«.¹⁴ Pošao je od pretpostavke da određene faze socijalne strukture rađaju okolnosti pod kojima povreda socijalnog kodeksa predstavlja »normalan« odgovor na nastalu situaciju.

Merton, u stvari, smatra da treba sistematski izraditi prilaz koji omogućava izučavanje socijalno-kulturni izvora devijantnog ponašanja. Izvesne socijalne strukture čine određeni pritisak na pojedine članove društva. One na njih utiču da se ne potčine društvu i da se ne ponašaju prema opšteprihvaćenim normama. U stvari, da bi se postigle određene vrednosti potrebna su određena sredstva. Ali pogodna sredstva su ograničena institucionalnim normama. To znači da postizanje željenih vrednosti, na primer takvih kao što su nezakonite operacije kroz akcije naftonosnih kompanija, krađe, podmićivanje i dr., nije moguće ostvariti normalnim putem jer su isključene iz institucionalne sfere dozvoljenog ponašanja. Međutim, određeni aspekti socijalne strukture mogu da stvore protiv-moralna i anti-socijalna ponašanja za postizanje određenih ciljeva. Prema tome, ovaj način korišćenja sredstava koji nije zakonit i institucionalno regulisan utiče na slabljenje društvene integracije i podstiče razvoj anomije, odnosno alijenacije.

¹¹ Emil Dirkem, O podeli društvenog rada, Prosveta, Beograd, 1972, str. 52.

¹² E. Dirkem, *ibid.*, str. 53.

¹³ J. Israel, *ibid.*, p. 219.

¹⁴ Robert K. Merton, Social Structure and Anomie, American Sociological Review 3, October 1938, pp. 672 – 682.

Veza između Dirkemovog shvatanja anomije i Mertonovog shvatanja može se uporediti sa odnosom između Betovenovih ranijih i Malerovih simfonija. Po rečima jednog biografa, Maler je od Betovena nasledio koncepciju simfonije kao dela koje konkretno izražava aspekte ljudskog društva. Ali, Maler je prevazišao Betovenovu simfoniju da bi izrazio »jedan čitav osećajni svet«. Međutim, to ne znači da je Maler veći kompozitor od Betovena, nego samo to da je on bio u stanju da izvuče pouku iz jednog drugog veka o muzičkoj istoriji i stvaralačkom iskustvu.

Manhajm naglašava da je Merton svoju analizu zasnovao na neskladu između ljudskih potreba i dostupnih sredstava da se one zadovolje. U svojim teoretskim polazištima on se oslonio na Dirkema. Međutim, dok je Dirkem apstraktan i u svojim teorijskim stavovima skoro nezavisan od vremena i mesta i udaljen od životne stvarnosti, dotle Merton koristi bogatstvo zapažanja koja je stekao na savremenoj američkoj stvarnosti. Na osnovu svojih zapažanja prikazao je posledice sukoba između »kulturnih ciljeva« i »institucionalnih normi« i razradio tipologije raznih reakcija na ovaj sukob. Prema Manhajmu, Merton je mnogo jasnije nego Dirkem tretirao probleme koji nastaju usled nedostatka prave ravnoteže između vrednosti koje dominiraju jednim datim društvom i kulturnih ciljeva koji su u skladu sa ovim vrednostima. Ove vrednosti su cenjene od svih članova određenih društava i putem »institucionalnih normi« odabrane. One omogućuju postizanje određenih ciljeva. Ukoliko ne postoji — kaže Manhajm — ravnoteža među ovim osnovnim elementima društvene strukture, ostvaruju se uslovi za anomiju i ona će se proširiti.¹⁵

Merton pokazuje kako se određene potrebe (ciljevi) realizuju pomoću nezakonitih sredstava. Navodi za to nekoliko primera. Ako je reč o atletskom takmičenju, tada je stremljenje ka pobedi oslobođeno poštovanja institucionalnih pravila. Uspeh se ocenjuje terminom »dobitak« a ne »dobitak na određeni način«. To znači da korišćenje nezakonitih ali tehnički efikasnih sredstava dobija prećutnu sanckiju.

Ima slučajeva kada se najboljem igraču protivničkog fudbalskog kluba zadaje udarac u cevanicu. Borac neprimetno primenjuje vešt, ali nezakonit način da izbací svoga partnera iz stroja.

Škole kradom subvencioniraju »studente« čiji je talenat skoro u celini ograničen na oblast sporta.

U igri pokera mogu vešto da se nameste karte da bi se dobile što bolje u cilju pobeđe. Postoji slaba griza savesti u ovakvim slučajevima. A onaj ko zaobilazi insitucionalna pravila igre koja su mu dobro poznata ukazuje na činjenicu da je emocionalna čvrstina tih pravila u znatnoj meri oslabljena. U stvari, preuveličan je značaj koji je dala određena kultura za postizanje uspeha.

Pitanje odnosa sredstava i ciljeva i dosezanja ciljeva u određenim društvenim strukturama posebno je razmatrao Merton u sklopu svojih teorijskih shvatanja anomije. Merton razmatra različite tipove devijantnih ponašanja koja su karakteristična za razna društva. On polazi od pretpostavke da određene faze socijalne strukture rađaju okolnosti pod kojima povreda socijalnog kodeksa predstavlja »normalan« odgovor na nastalu situaciju. Merton nastoji da pokaže kako neke socijalne strukture vrše određeni pritisak na pojedine članove društva. One uslovljavaju da se ne prihvati ponašanje koje odgovara opšteprihvaćenim pravilima.¹⁶ Socijalne strukture utiču da se kod jedinki brže razvija proces nepotčinjavanja kulturnim normama.

¹⁵ Herman Mannheim, *Comparative Criminology, Volume Two*, Routledge and Kegan Paul, London, 1965, p. 503.

¹⁶ R. Merton, *Socijalna struktura i anomija u delu »Sociologija prestupnosti«*, Progres, Moskva, 1966, str. 300.

Određena kultura može da stimuliše postizanje uspeha i cilja i zabranjenim sredstvima tako da postaju sve običnija. Merton je kroz svoju shemu¹⁷ pokazao pet mogućih načina prilagođavanja individua uslovima koji postoje u društvu. Oni su prikazani putem sledećih kategorija i simbola. Na tablici (+) označava »prihvatanje«, (–) »odstupanje«, (±) odbijanje i zamenu novim ciljevima i standardima.

	Ciljevi koje je odredila kultura	Institucionalizovana sredstva
I Konformizam	+	+
II Inovacija	+	–
III Ritualizam	–	+
IV Retritizam	–	–
V Robuna	±	±

Merton ističe da lica mogu da prelaze od jedne alternative do druge, tj. da se uključuju u različite vrste socijalne delatnosti. Međutim, Merton naglašava da nedostatak koordinacije vodi anomiji. A anomija uslovljava pojave antisocijalnih i kriminalnih ponašanja (retritizam).

J. Israel piše da se Mertonovo tretiranje anomije odnosi na relacije društvenih objekata (ciljeva) i nedostataka sredstava da se oni dostignu. Individua može da koristi legalna sredstva radi dostizanja ciljeva. Reč je o takvoj vrsti adaptacije koju Merton naziva »inovacija«. Međutim, »pobuna« je takav odnos kada individua odbacuje ciljeve i norme i traži da ih zameni drugim ciljevima i normama. »Inovacija« i »pobuna« mogu lako da budu povezani sa pojmom nemoći kod Alarta.¹⁸

Izvesni istraživači (na primer Schazal) ističu i pitanje ritualizma kao oblika alijenacije. Za ovaj tip je karakteristično da koristi institucionalna sredstva za nedostižne društvene ciljeve. Inovacija se manifestuje kod članova nižih klasa kao tip adaptacije dok se ritualizam uočava kod članova srednje klase (male buržoazije). U ovoj klasi američkog društva ističe se da roditelji vrše pritisak na svoju decu da se saglase sa moralnim imperativima društva. F. Chazale se pita da li ritualistički način ponašanja (kao i konformizam), o kome piše Merton koji je sitničav i preteran, ne može biti simptomatičan za specifične oblike alijenacije. Ako su od nekog udaljeni i nedostižni ciljevi opštedruštvene vrednosti (dominantni ciljevi društva) neće li to predstavljati svojevršno otuđenje ciljeva koji ne mogu da se dostignu institucionalizovanim sredstvima (retritizam)? Razni problemi i nijanse u okviru teorije anomije postavljaju se radi analize raznovrsnih oblika i stepena alijenacije.

U vezi sa »anomijom« realizovana su i izvesna empirijska istraživanja, da bi se potvrdili procesi koji dovode do raznih negativnih pojava. Dirkem je analizirao razne vrste samoubistava u vezi sa anomijom. Drugi istraživači izučavaju društvene klase i druge grupe radi otkrivanja anomije odnosno pojave alijenacije.

¹⁷ R. Merton, *ibid.*, str. 105.

¹⁸ J. Israel, *ibid.*, p. 372.

(c) Sroleov model anomije

Sroleov model anomije obuhvata kako uže (mikro) tako i šire (makro) društvene odnose. To znači da ne samo uža već i šira društvena sredina sadrži neljudske odnose. Doživljavanje takve sredine kod ličnosti vodi pesimističkom gledanju na život.

Ovo reflektovanje i prelamanje u ličnosti manifestuje se na različite načine. A. Kornhauser, H.L. Sheppard i A.J. Mayer ističu sledeće varijante pesimizma, socijalne alijenacije ili »anomije« kod ličnosti. To su: osećanje ličnog morala (ili demoralisanosti), socijalna alijenacija i odsustvo poverenja, nesigurnost ili »izgubljenost« (Dirkemova »anomija«). Pomenuti autori navode dr Leo Srolea (Sraul) koji je iskoristio ovih pet tačaka u jednoj studiji o predrasudi. On ih je opisao kao da one pokrivaju sledeće komponente anomijskog obrasca (paterna), po sledećem redu: »svest jedinke o neodazivanju vodstva zajednice na njenu sudbinu i njene potrebe«, »shvatanje društvenog poretka kao suštinski čudljivog, nepredvidljivog i neuređenog«, »osećanje da skelet neposrednih personalnih odnosa ... više ne predviđa i ne podupire«, »gubitak vere u doktrinu progresa u primeni na vlastitu ličnost«, »splašnjavanje ili gubitak značenja internalizovanih (duboko usađenih) grupnih normi, vrednosti ciljeva ... besmislenost samoga života«.¹⁹

Ovakve stavove Srolea analiziraju i drugi istraživači. L. Wilkins piše da je Srole postavio svoj model anomije na sledeći način:

Lice koje ima »visok skor anomije« zapažaće:

- a) da sudbina prosečnog čoveka postaje sve gora,
- b) da je budućnost tako crna da je nepošteno radati decu,
- c) da su javni funkcioneri nezainteresovani za probleme prosečnog čoveka,
- d) da se drugim ljudima ne može verovati,
- e) da treba živeti za danas – nije važno šta će biti sutra.

Do anomije dolazi onda kada se nekoj jedinki sprečava da postigne svoje ciljeve. Tada nastaju pojave »blokirajućih mogućnosti«. Takva situacija rađa alijenaciju.²⁰

Empirijski pokazatelji za utvrđivanje otuđenja na planu individualne i grupne svesti mogu se uočiti u sledećim područjima:

- a) Osećanje pesimizma kod ličnosti u odnosu na globalno društvo. Ličnost ne oseća poverenje u rukovodstvo zajednice ili je sama društvena struktura zajednice takva da ličnost ne vidi perspektivu daljeg razvoja i zadovoljenja svojih potreba.
- b) Osećanje pesimizma kod ličnosti u odnosu na sistem moralnih vrednosti i ciljeva. Ukoliko su etičke i druge humane vrednosti potisnute ili uništene, a nove nisu stvorene, kod ličnosti se razvija osećaj nesigurnosti u pogledu na budućnost.
- c) Osećanje pesimizma u odnosu na mikrogrupe. Osnovne mirkogrube za svaku ličnost su porodica, škola, susedstvo i radna zajednica. Ukoliko inter-personalni odnosi u ovim grupama nisu prožeti humanizmom (ljudskošću, drugarstvom, razumevanjem za probleme i teškoće, brigom za čoveka i dr.) utoliko će se ličnost više osećati usamljena i otuđena i zbog toga može da razvija pesimistički pogled na svet.

¹⁹ A. Kornhauser, A.J. Mayer, H.L. Sheppard: »When Labor Votes«, University Books, New York, 1956, p. 189.

²⁰ Lealie Wilkins, Social Deviance, Tavistock publication, London, 1964, p. 42.

Mizruchijevo empirijsko istraživanje anomije (alijenacije)

J. Israel piše da su Srole (prethodno smo istakli njegova shvatanja anomije) i Mizruchi tretirali pitanje anomije. Mizruchi je pošao od Sroleovih shvatanja i izgradio koncept istraživanja anomije kod društvenih klasa. Ako se oseća nedovoljnost sredstava da se dostignu ciljevi to proizvodi osećanje nesigurnosti po terminologiji Alarta ili anomiju po terminologija Srolea.

Mizruchi počinje svoje istraživanje pitanjem uspeha u životu. Većina ispitanih subjekata smatra uspeh za vrednost. Međutim, ova tendencija je bila više naglašena u radničkoj klasi nego kod srednjih klasa. Anomija bi se više ispoljila kod klasa koje su najviše defavorizovane.

Kada se govori o uspehu, materijalni i ekonomski činilac se više ceni kod grupa defavorizovanih dok kod srednjih klasa više se ceni uspeh kroz prestiž i status. Obrazovanje se, isto tako, ceni kod srednjih klasa kao posebni cilj i izraz individualnih sposobnosti, dok za niže klase ima sasvim drugo značenje.

Mizruchi smatra da »uspeh« zavisi od individualnih sposobnosti individua a ne od društvenih faktora. I kod nižih klasa se to oseća, tj. da usled svoga inferiornog položaja ne mogu da shvate značaj obrazovanja za uspeh, odnosno ne mogu da shvate ulogu objektivnih društvenih uslova. Individualizam konstituiše važan ideološki faktor. Taj faktor objašnjava zašto američka radnička klasa nije prožeta revolucionarnim ili socijalističkim idejama. Mizruchi piše da ono što on definiše kao »apatiju radničke klase« ne proističe toliko iz slabosti same klasne svesti nego iz posebne formulacije koja je poznata kao »američki san«.²¹

J. Israel ističe da su sa sociološkog gledišta značajni socijalni procesi koji vrše uticaj na vrednosti koje se tiču društvenog uspeha. Niže klase ne raspolažu dovoljnim resursima da bi učestvovala u društvenim promenama koje bi njima otvorile put ka uspehu. Obrazovanje predstavlja suštinski nedostatak a takode i nedostatak percepcije o situaciji koja onemogućava individui da razvije svoje obrazovanje.

U Alartovoj shemi o alijenaciji ova situacija bi imala svoje mesto u slabim izvorima i konformističkim vrednostima. J. Israel je kritičan prema teorijskom pristupu Mizruchijevih istraživanja anomije (alijenacije). Mizruchi određuje klase kroz dva obeležja: rad i obrazovanje. Ocenjuje da postoje jasne relacije između klasne pripadnosti i anomije.

Anomija je važnija u nižim nego u srednjim klasama. Mizruchi je koristio i dohodak kao obeležje za klasnu pripadnost. Dobijeni podaci su pokazali izvesne korelativne odnose između dohotka, obrazovanja i anomije.

Rezultati istraživanja pokazuju da je anomija viša kod onih koji imaju manje obrazovanje tj. primarnu školu, a takode i manji dohodak. U stvari, u kategoriji ispitanika sa primarnom školom koji imaju više od 5000 dolara udeo je 47,0%, a u grupi sa manje od 5000 dolara stepen anomije je viši i izražen je sa udelom od 61,6%. To su najveći udeli koji pokazuju viši stepen anomije. Svuda tj. u svim kategorijama čiji je dohodak manji – veći su stepeni anomije. U grupama koje imaju više obrazovanje od primarne škole (sekundarna i univerzitet) ima značajne statističke razlike između dohotka i anomije. Ovde je delimično potvrđena Alartova hipoteza. Oni koji imaju određeni nivo obrazovanja osećaju alijenaciju kada konstatuju da im procesi promena ne dopuštaju da se dovoljno izraze kroz svoje

²¹ J. Israel, *ibid.*, p. 375.

Dohodak i anomija u funkciji obrazovanja (u %) ²²

Anomija	Obrazovni nivo	Primarna škola		Sekundarna škola		Univerzitet	
	Dohodak	više od 5000 dolara	manje od 5000 dolara	više od 5000 dolara	manje od 5000 dolara	više od 5000 dolara	manje od 5000 dolara
Niža		11	8	27	24	51	34
Srednja		42	31	54	44	41	34
Viša		47	61	19	32	8	32

mogućnosti. Prema Alartu to bi bilo osećanje »nemoći«. Na nesreću, pristup kroz koji Mizruchi meri anomiju ne predstavlja dobar indikator nemoći.²³

J. Israel rezimira rezultate Mizruchijevih istraživanja. Smatra da se individue osećaju alijenirane kada prihvataju pozitivne vrednosti a ne raspoložu onim što traže u društvenoj promeni da bi dostigle uspeh.

Za Mizruchija anomija se manifestuje kod članova srednjih klasa kada individue primete da su njihove šanse za uspeh ograničene. Kod članova nižih, defavorizovanih klasa anomija se ispoljava kada se ne postiže nikakav uspeh.

Ne možemo se upuštati u detaljnije analize i rasprave koncepta anomije i alijenacije. Kako će se ta pojava istraživati na empirijski način zavisi od njihovog operacionalsanjanja.

Seemanov model istraživanja alijenacije

Seemanov pristup u istraživanju alijenacije nije jednodimenzionalan. Obuhvata pet dimenzija fenomena alijenacije. Seeman tih pet dimenzija naziva sledećim terminima: osećanje nemoći, osećanje apsurdnosti, osećanje izolovanosti, anomija i alijenacija u sebe.

Seeman se oslanja kako na marksističko shvatanje alijenacije tako i na druge sociološke teorije. *Osećanje nemoći* se odnosi na pojam alijenacije koji u marksističkoj koncepciji izražava uslove radnika u kapitalističkom društvu. Pojam nemoći Seeman definiše kao osećanje što ga ima individua koja ne može da kontroliše rezultate svoje aktivnosti ili nove snage. Marks se nije bavio psihološkim stavovima već više sociološkim procesima. Seeman pomera svoju analizu sa sociološkog na psihološki plan.²⁴

Individua se oseća nemoćnom u »modernom industrijskom društvu« kada uviđa svoju nesposobnost da deluje na vlastitu sudbinu u društvenom sistemu kome pripada. Termin »socijalni sistem« može da se odnosi kako na globalno društvo

²² J. Israel, *ibid.*, p. 376.

²³ J. Israel, *ibid.*, p. 377.

²⁴ J. Israel, *ibid.*, p. 334.

tako i na određenu društvenu organizaciju, preduzeće. Seeman definiše ovu nemoć kao individualno osećanje u slučaju kada se nema nikakva šansa moći da se deluje svojim vlastitim sredstvima u pogledu zadovoljenja svojih potreba.

Seemanova definicija nemoći je nejasna, smatra J. Israel. To može da ilustruje konkretan primer. Uzima radnika u industrijskom preduzeću. On može da se oseća nemoćnim kad primeti da je pod kontrolom pojedinaca na koje ne može da vrši svoj uticaj. Ali nemoć nije doživljena samo u odnosu na drugog. Ona može da se ogleda kada tehnološka organizacija, na primer rad na lancu, čini radnika nesposobnim da reguliše brzinu svoga rada, kao i operacije ili pokrete koje treba da ispuni. Individua ne postiže da se oseti kao biće koje deluje i oseća se kao pasivni objekat, lišen sopstvene volje. Ovakav karakter nemoći u tesnoj je vezi sa Marksovim analizama procesa podele rada i njegovih posledica. Seeman pokazuje da se ova dimenzija nemoći približava Marksovoj koncepciji o alijeniranom čoveku koji je kroz sam rad bio transformisan u robu, dok druge individue raspolažu sredstvima za proizvodnju i koriste njegov rad. Karakter nemoći se oseća kod industrijskih radnika jer drugi imaju moć da se o njima odlučuje u vezi sa njihovim radom. Nemoć se oseća takođe jer se nema uticaj na direkciju preduzeća u vezi sa procesima fabrikacije. Radnik je nemoćan da deluje na uslove rada a takođe i na regulisanje procesa rada na lancu. Nemoć radnika zauzima položaj podređenosti u odnosu na moć koja je koncentrisana u ruke upravljača.²⁵

J. Israel piše da se postavlja poseban problem u vezi sa odnosom između realne nemoći, tj. objektivne, i subjektivnog osećanja koje se ima o toj nemoći. Drugo interesantno pitanje koje treba da se razmotri jeste u kojoj meri aktivan član sindikata deluje da se smanji osećanje nemoći. Postoji takođe i jedan problem u vezi sa osećanjem nemoći kod radnika. Može da se zamisli individua koja je savršeno zadovoljna iako nema nikakvu moć niti kontrolu nad uslovima svoga rada. Dahlström ističe hipotezu da nemoć radnika implicira izvestan broj pretpostavki koje se odnose na strukturu njegovih motivacija i da to postulira izvestan broj potreba, na primer da odredi i da kontroliše samoga sebe. Ako je frustriran u svojim potrebama tada će se ispoljiti osećanje nemoći. Takve tvrdnje koje se odnose na osećanje nemoći, kao i druge dimenzije o kojima mi treba da diskutujemo, pretpostavljaju – kaže J. Israel – izvesnu sliku o čoveku, a posebno sliku o njegovoj motivacionoj strukturi. Odstupanja koja postoje između očekivanja i objektivne situacije proizvođače osećanje nemoći.²⁶

Prethodno smo videli da je frustriranost o kojoj diskutuju psiholozi posebno povezana sa pojmom alijenacije. Ona pokazuje određeni oblik alijenacije u psihološkoj oblasti jedinke.

Sledeća dimenzija alijenacije o kojoj diskutuje Seeman je *osećanje apsurdnosti* (besmislenosti). Individua oseća apsurdnost kada ne razume funkcionisanje društvene organizacije čiji je član, a to znači da više ne može da shvati njen značaj. U vezi sa podelom rada, o kojoj govori Marks, to je slučaj kada totalitet procesa rada postane kompleksan i radnik nije više sposoban da ga shvati kao totalitet. Rad je nešto što za njega nema smisao. Jedino oni koji su na višim hijerarhijskim položajima u preduzeću vide proces rada kao celinu i shvataju njegovu kompletnost. Individua u radu ponavlja iste pokrete i »guši se u svakodnevnoj rutini«.

²⁵ J. Israel, *ibid.*, p. 335.

²⁶ J. Israel, *ibid.*, p. 336.

Kada radnik ne može da fabrikuje totalitet proizvoda, već samo njegove izvesne delove, on realno nikada ne može da vidi završeni proizvod niti da shvati njegovo korišćenje.²⁷

Svi navedeni činioци (njih razmatra i sociologija rada) uslovljavaju, po mišljenju Seemana, osećanje apsurdnosti koje predstavlja svojevrsnu dimenziju alijenacije.

Treća dimenzija alijenacije je *osećanje anomije*. Seeman se oslanja na Dirkemovu teoriju anomije. Međutim, anomija se razmatra u radnoj situaciji i termin *nedostatak morala* je uzet u veoma širokom smislu. Reč je o nedostatku »prirodne solidarnosti« kod radnika. Situacija u kojoj su prekinuti odnosi prirodne solidarnosti označava se anomijom. Merton je diskutovao o sredstvima pomoću kojih treba dostići određene ciljeve. Radnik kroz rad ne može da dostigne svoj cilj tj. finalni proizvod i zato nastaje nezadovoljstvo tj. anomija.

Četvrta dimenzija alijenacije jeste *osećanje izolovanosti*. Ovaj je koncept, piše J. Israel, nejasan kod Seemana. On može da označava razne fenomene. Nadovezuje se na dimenziju anomije (shvatanja Mertona) u slučajevima kada ličnost koristi nelegalna sredstva za postizanje ciljeva. U vezi sa osećanjem izolovanosti može da se ispolji oštar ritualizam. To se može ispoljiti kod jednog službenika kada u svojoj administrativnoj organizaciji ne može da dostigne određene ciljeve jer opšta pravila same njegove organizacije to ne dopuštaju. Tada nastaju dve vrste reakcije: osećanje nelagodnosti kao reakcija na datu situaciju i napuštanje sopstvenih društvenih uloga i povlačenje u izolovanost.

U ovakvim situacijama izvesne mentalne bolesti mogu se smatrati kao posledica individualne alijenacije. Na neki način, pojam izolovanosti, prema Dahlströmu, pretpostavlja manifestovanje potrebe za pripadnošću grupi.²⁸

Peta dimenzija je *alijenacija u sebe*. Kaže se za jednu ličnost da je sama sebi strana kada se pretpostavlja da se ima jedna prethodna koncepcija ja. Marks je u svojim radovima iz mladosti pisao da je akcija (rad) centralna za ljudsku prirodu, da se sama individua ostvaruje kroz stvaralački rad i da je ličnost koja ne oseća svoj rad kao izvor zadovoljstva alijenirana. U tom smislu je individua strana sama sebi.

Seeman definiše alijenaciju u sebe kao situaciju u kojoj razne aktivnosti individue ne vode njenom vlastitom cilju, već su vezane za ekonomske ili druge naknade. To je slučaj kada se u jednom modernom industrijskom preduzeću individua nipošto ne interesuje za svoj rad. Nju ne interesuje ono što radi. Ovaj oblik alijenacije je tesno povezan sa osećanjem apsurdnosti i nemoći.²⁹

Nekoliko navedenih dimenzija alijenacije kod Seemana čine psihološko područje ovog fenomena. Uglavnom, osnova različitih formi alijenacije je u osećanju koje se reflektuje u samoj ličnosti zbog delovanja spoljnih činilaca (ekonomskih i političkih odnosa ili odnosa u radu i dr.). Posebno je značajno što Seeman i J. Israel, koji ga komentariše, povezuju ove razne oblike alijenacije sa procesom rada i što se oslanjaju na Marksova razmatranja. Industrijski sociolozi (Fridman i dr.) kao i politički sociolozi diskutuju takođe o psihološkim problemima alijenacije u oblasti rada i u oblasti političkih odnosa.

²⁷ J. Israel, *ibid.*, p. 337.

²⁸ J. Israel, *ibid.*, p. 340.

²⁹ J. Israel, *ibid.*, p. 341.

Empirijska istraživanja psiholoških dimenzija alijenacije

Na osnovu nekoliko psiholoških dimenzija alijenacije razmatranih kod Seemana izvesni istraživači su realizovali empirijska istraživanja. J. Israel navodi istraživanja Blaunera, Goldtharpea, Allardta i dr.

Blauner je u svojim empirijskim istraživanjima alijenacije ukazao na nekoliko važnih činilaca. Utvrdio je da stupanj nezadovoljstva i demoralizacije u radu varira prema raznim industrijskim granama. Radnicima u štamparijama tehnološki nivo omogućuje pregled nekoliko zadataka koji su po prirodi zakonskog karaktera. Oni imaju relativnu slobodu i izvesnu kontrolu nad radom. Ne osećaju toliki pritisak u radu i mogu da izraze svoje vlastite ideje. Radnici u tekstilnoj industriji imaju manje kontrole u radu i trpe veći pritisak. Nasuprot tome, Blauner smatra da je stupanj alijenacije u automobilskoj industriji najveći. Radnik u automobilskoj industriji nema nikakvu kontrolu nad svojom okolinom. Radi se na beskonačnoj traci i radnici ne mogu da vrše nikakvu drugu aktivnost. Podela rada je takva da se stalno vrše identične operacije. Većina automobilske industrije organizovana je u velike jedinice, što vodi birokratizaciji društvene strukture.

Tehnološki faktori, podela rada, društvena i ekonomska struktura uslovljavaju razne psihološke dimenzije alijenacije.

Goldtharpe je istraživao radnike automobilske industrije. Međutim, nasuprot Blauneru, smatra da se radnici ne osećaju alijenirani kada rade na lancu. Uzrok njihove alijenacije ne nalazi se u tehnološkim uslovima rada već u društvenim uslovima. Na taj način, piše J. Israel, Goldtharpe je mnogo bliži Marksovim idejama nego Blauner. Radnici smatraju da predstavljaju robu i psihološki alijenacija je posledica reifikacije. Teorije oba istraživača su sociološke a ne psihološke.³¹ U stvari, analiza različitih uslova rada, podele rada i odnosa u radu ukazuje na činjenicu da Blauner i Goldtharpe polaze od mikro i makro odnosa industrijske sredine da bi objasnili oblike alijenacije.

Teorije i modeli alijenacije razvijeni i tretirani u savremenoj naučnoj literaturi su plod konkretnih empirijskih izučavanja alijenacije. Istraživači ove problematike su u svojim razmatranjima alijenacije koristili određene sociološke i psihološke teorije kako bi što reljefnije pokazali razne dimenzije alijenacije i osvetlili ih sa različitih aspekata. Ovakav rad zasnovan na empirijskom izučavanju društvenih fenomena ima, nesumnjivo, značaj za plodna teorijska uopštavanja, odnosno za filozofsko, sociološko i antropološko produbljevanje teorije alijenacije.

³⁰ J. Israel, *ibid.*, p. 349.

³¹ J. Israel, *ibid.*, p. 358.